

ƏLYAZMA KİTABININ TARIXİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ KAĞIZ VƏ FİLİQRANLARIN ROLU

Məqalədə əlyazma kitabının paleoqrafik və tekstoloji cəhətdən tədqiqi məsələləri və əlyazma kitablarının xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır. Hər şey ibtidaidən aliyə doğru inkişaf etdiyi kimi, kitab sənəti də əsrlər boyu sabit qalmamış, daim dəyişib, daha da təkmilləşib yeni-yeni formalar almışdır. Kitabın bugünkü nümunələri ilə ən qədimləri arasında ilk baxışdan kəskin fərqi görünürsə, yaxın dövrlərə aid olanları müəyyənləşdirməkdə bəzi çətinliklərlə rastlaşırıq. Hər dövrün kitabının xüsusiyyətlərini ən xırda detallarına qədər araşdırmaq onları müəyyən qədər fərqləndirməyə imkan verir. Bundan başqa kitablar bizim müdrik babalarımızın yadigarı, tarixin canlı şahidləridir. Onların öyrənilməsi tarixi keçmişimizin, ədəbiyyat və elm tariximizin öyrənilməsi deməkdir.

Əlyazma kitablarının çoxu günümüzdə ya natamam, dağınıq vəziyyətdə gəlib çatmış, vərəqləri əvvəldən və sondan qopub düşmüş, ya da lazımi iqlim şəraitində saxlanılmadığından vərəqlərin müəyyən hissələrini ziyanvericilər dağıtmış və rütubətli yerdə uzun müddət qaldığından korlanmışdır. Bu cür vəziyyətdə olan əlyazma kitablarının köçürülmə yeri, tarixi, katibi haqqında məlumat əldə etmək də çətin olur. Nəticədə, çox zaman kataloq və digər biblioqrafik mənbələrə əlyazma kitabları barədə yanlış məlumatlar düşür. Belə dolaşılıqların aradan qaldırılması, əlyazma kitablarının başlıca paleoqrafik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və əlyazma mətnlərinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması Azərbaycan əlyazma kitabı tarixinin bir mərhələsi haqqında elmi-paleoqrafik, tekstoloji təsəvvür yaradır.

***Açar sözlər:** perqament, əlyazma, fliqran, müəllif, nüsxə, kağız istehsalı*

Giriş: Əlyazmaşünaslardan əlyazma kitabının qədim, ilk nümunələrinin bir şəxs tərəfindən, yəni xəttatın, katibin, sonrakı dövrlərdə isə bir çox sənət adamlarının birgə əməyinin məhsulu olmasını göstərənələr vardır. Məsələn, əlyazma kitablarını sənətsünaslıq baxımından uzun illər tədqiq etmiş A.Qaziyev yazır ki, “əgər bizə gəlib çatan, Azərbaycanda köçürülüb və tərtib edilmiş əlyazma abidələrinin ilkin nümunələri yalnız xəttatlar tərəfindən meydana gəlmişsə, sonrakı dövrlərdə isə əlyazma kitablarının köçürülüb tərtib olunmasında xəttatla yanaşı miniatürçü-rəssam, müzəhhib, mücəllid də iştirak etmişdir” Müəllif əlyazma kitablarını bir neçə sənət adamının müştərək fəaliyyəti sayəsində yaranmış kitablardan hesab etməsinə baxmayaraq əlyazma kitablarının heç də hamısı gözəl tərtibatlı deyil. Elə əlyazma kitabları var ki, onu yalnız bir nəfərin – katibin əlinin məhsulu hesab etmək olar. Belə əlyazma kitablarında abidənin mətni, başlıqlar eyni rəngli mürəkkəblə yazılır, haşiyə xətləri, mətnin başlanğıcında frontispis və bədii tərtibatını zənginləşdirən xüsusiyyətlər nəzərə çarpmır. Odur ki, yuxarıdakı fikirlə tam razılaşmaq olmaz. Çünki sonrakı dövrlərdə də həm nəfis tərtibatlı, həm də miniatürü, ornamentini olmayan adi əlyazma kitabı təsiri bağışlayan əlyazma əbidələri də köçürülmüşdür.

Əlyazma kitabının meydana gəlməsində kağızın rolu. Kağız yazı mövcud olandan çox-çox sonra yaranmışdır. Ona qədər insanlar kağızı əvəz etmiş müxtəlif yazı vəsaitlərindən – papirus, perqament və sairədən istifadə etmişlər. Orta əsrlərdə, yaranan əlyazma kitabı kağızının necə hazırlanması, ümumiyyətlə, kağızın hansı inkişaf mərhələlərindən keçməsi, keyfiyyət markasının fərqinə görə həmişə böyük maraq doğurmuşdur.

Azərbaycan əlyazma kitabı kağızlarını əsasən iki yerə ayırmaq olar: fliqranlı və fliqranı olmayan kağızlar. Fliqranı olmayanlar Şərqdə, fliqranlı kağızlar isə Avropa ölkələrində istehsal olunmuşdur. Şərq kağızının heç bir fliqran nişanı olmadığı üçün konkret hansı bölgədə istehsal olunduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinliklərlə üzləşirik. Lakin Avropa istehsalı olan kağızlarda

filigran nişanlar olduğundan harada və nə vaxt hazırlanması haqqında konkret, bəzən dəqiq olmasa da, təxmini fikirlər söyləmək mümkündür [4, s. 23].

Bəs Azərbaycanda yaranmış əlyazma kitablarının hazırlanmasında istifadə olunan kağız hansı yollarla gətirilmişdir? Ümumiyyətlə, kağızın meydana gəlməsi, yayılması həmişə mütəxəssislərin marağına səbəb olmuş və diqqətdən yayınmamışdır.

Kağızın yaranma tarixi dəqiq məlum deyil, ancaq eramızın II əsrinin əvvəllərində Çində meydana çıxdığı söylənilir. Buradan isə ərazicə yaxın olan Orta Asiyaya yayılmışdır. Orta Asiyada ilk vaxtlar kağız əsasən Səmərqənddə hazırlanmışdır. VII əsrdə Orta Asiyaya gələn ərəblərə burada kağızdan istifadə olunması məlum olur.

751-ci ildə ərəblər kağızın hazırlanma üsulunu öz torpaqlarına – Suriyaya, Misirə apararaq istehsal etməyə başlayırlar” [8, s. 72]. Kağızın Çində yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər dolaşsa da, onun ilk dəfə istehsalının rəsmiləşdirilməsi Tsay Lunun adı ilə bağlı olmuş və bu tarixi hadisə eramızın 105-ci ilində Cin imperatoru sarayında qeydə alınmışdır.

Kağız meydana çıxana qədər isə papirus və perqamentdən istifadə olunmuşdur. “Papirus tropik bitki olub Nil çayının deltasında bitirmiş. Eramızdan əvvəl bu bitkinin yarpağından və iç liflərindən kağız əvəzinə istifadə etməyə başlamışlar. Papirusun kövrək material olmasına baxmayaraq, onda yazılmış çoxsaylı yazılar bu günə qədər gəlib çatmışdır. Onların əksəriyyəti quru iqlimi olan Misir və Tunisdə tapılmışdır. Bu papiruslarda əsasən Aristotelin əsərləri, Pindarın şeirləri, Homer, Sofokl və Esxilin əsərlərindən parçalar yazılmışdır” [10, s. 12].

Ərəblər hələ islamdan əvvəl və hicri tarixinin ilk iki əsrində papirusdan yazı materialı kimi istifadə etmişlər. VIII əsrdən XI əsrin sonlarına qədər isə papirus Səmərqənd kağızı ilə birgə işlənmişdir. Ərəb papiruslarının gözəl bilicisi olan A.Qroman indiyədək məktub və sənəd yazılmış 16 min ərəb papirusu müəyyənləşdirmişdir” [10, s. 40].

Avropa ölkələrinə də papirus Misirdən göndərilirdi. Misir papirusundan daha çox yunanlar faydalanmışdır. Misirə gedən tacirlərin hər dəfə az da olsa papirus gətirməsi böyük bayrama çevrilirdi. Odur ki, antik yunan mədəniyyətinin yaranmasında Misir papirusunun rolu əvəzsizdir.

Yunanıstana papirus ilk dəfə eramızdan əvvəl VII əsrdə gətirilmiş və bir hissəsinə dini mətnlər köçürüldüyündən “müqəddəs” adı verilmişdi. Gətirilmiş papirusun bir qisminə də hökmdarlara aid mətnlər, ibrətamiz kəlamlar köçürülmüş və bu cür papiruslara “ağustos” demişlər.

Məhz bunun nəticəsidir ki, son yüzilliklərə qədər çar Rusiyasında əla keyfiyyətli kağız “царская бумага”, Şərqdə isə “hümayunnamə” adlanmışdır. Lakin ərəblər tərəfindən kağız əldə ediləndən sonra papirus yavaş-yavaş aradan çıxmağa başladı. Kağız geniş yayılana qədər isə perqamentdən yazı materialı kimi istifadə olunmuşdur. “Mənbələrdə belə yazırlar ki, Misirlə Perqam arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr pozulduğundan Misir çarı V Ptolemey (e.ə. II əsr) Perqama papirus aparılmasını qadağan edir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün perqamlılar dərini aşılamaq texnikasını təkmilləşdirirlər. Nəticədə, hər iki tərəfində yazı yazmaq üçün yararlı material yaranır. Yeni yaranan yazı materialını “perqamen” (yun. pergamen) adlandırırlar. Romalılar isə ona “membrena” (membrana) adını verirlər” [2, s. 12]. Ərəblər arasında isə yeni yazı ləvazimatı “tumar” adı ilə məşhurlaşmışdı. “Tumar” – yunanca (tomari) dəri mənasındadır.

Perqamentin hazırlanması: Perqamentin hazırlanmasında kifayət qədər zəhmət sərf etməklə əsasən qoyun, keçi, dana və öküz dərisindən istifadə olunmuşdur. Əvvəlcə, dəriyi bir neçə gün əhəng çəməndə saxlayır, sonra onun tük və qalan ətinə təmizləyərək yenidən əhəng çəməninə qoyurlar. Daha sonra onu çərçivə üzərinə möhkəm çəkib, yenidən üstündə qalan tükləri təmizləyirlər. Beləliklə, hər iki üzündə yazı yazmaq üçün yararlı olan perqament başa gəlir. Dərini tamam aşıladıqdan sonra çərçivədən çıxarıb kənarlarını kəsir və bundan sonra vərəq formasına salmışlar. Papirus və perqament artıq XI-XII əsrlərdən etibarən az istifadə olunmağa başlanmışdır. Bunun səbəbini ərəblərin VIII əsrdən başlayaraq kağızdan istifadə etməsi və papirusun lazımı səviyyədə yazı materialı olmaması ilə izah edirlər. “Papirusa nisbətən perqament bir müddət kağızla paralel olaraq işlənmişdir. Kağızın hazırlanması perqamentdən daha ucuz başa gəlsə də, Avropada çox sonralar istifadə olunmağa başlanmışdır. Çünki ilk vaxtlar kağızın uzunömürlülüyünə inanmırdılar. Hətta, Almaniya imperatoru II Fridrix 1231-ci ildə kağızdan rəsmi sənədlərdə istifadə olunmasını

qadağan etmişdi. İtaliya və Fransa dəftərxanalarında kağızdan yalnız qaralama kimi istifadə olunurdu.

İlk kağızdan olan əlyazma kitablarına alimlər əsasən öz dünyəvi əsərlərini köçürürdülər. Kağız ərəblərdən Avropaya iki istiqamətdə – birincisi, Mərakeşdən İspaniyaya və Fransaya, ikincisi isə Misirdən İtaliyaya və Almaniyaya keçmişdir. Avropada ilk kağız istehsalı 1151-ci ildə İspaniyada və 1276-cı ildə İtaliyada həyata keçirilmişdir. Rusiyada isə ilk kağız hazırlayan müəssisə 1570-ci ildə Moskvada yaradılıb” [11, s. 8].

Son vaxtlaradək elmi ədəbiyyatda kağızın Azərbaycana XIV əsrin ortalarına qədər əsasən Hindistandan, Orta Asiyadan və əsrin sonlarından isə Aralıq dənizi sahillərindəki ölkələrdən gətirildiyi barədə məlumat verilirdi [6, s. 41]. Dünya şöhrətli alim Cavad Heyət məşhur alim Veyl Durantın “Mədəniyyət tarixi” kitabına əsaslanıb “İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinə təsiri” məqaləsində yazır ki, Bağdadda ilk kağız fabrikinə 794-cü ildə İranlı türk Əlfəz Bərməki açmışdır [5, s. 2]. Qeyd edək ki, kağız Şərqi müxtəlif yerlərdən gətirilməklə bərabər, Azərbaycanın özündə də istehsal edilmişdir. Ölkəmizdə kağız hazırlayan ilk emalatxana IX əsrdə Güney Azərbaycanın Xunəç qəsəbəsində olmuş, həmin qəsəbə hal-hazırda Kağızkonən adlanır [7, s. 45].

Filiqranların ilk istifadəsi: Şərq və Qərb kağızlarının qalınlıq, codluq, bozluq və s. əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənən xüsusiyyətləri vardır, lakin onların ən əlamətdar xüsusiyyəti, Qərb kağızlarında filiqranların mövcudluğu, Şərq kağızında isə onların olmamasıdır. “Filiqran” termini Azərbaycan türkcəsində bir müddət əvvəl “su nişanı” (водяные знаки) kimi də ifadə olunub. Amma rus dilindən fərqli olaraq, Avropa mənşəli bu termin bir çox dillərə tərcümə olunmadan keçmiş, biz də tədqiqatda ilk mənbələrdə olduğu kimi istifadə etmişik. “Filiqran latın sözü olub, nazik məftildən hazırlanmış forma deməkdir” [11, s. 8]. İlk dəfə filiqrandan 1282-ci ildə İtaliyanın Fabriano şəhərində istehsal olunan kağızda istifadə olunmuşdur. O vaxta qədər isə Avropada hazırlanan kağız filiqransız olmuşdur. Kağızda əks olunmuş ilk filiqran xaç təsviridir. Bundan sonra isə gül, öküz başı, tərəzi, dairə içərisində liter yazılmış filiqranlar meydana çıxıb. Sonrakı dövrlərdə filiqranlar daha da mürəkkəb formalar almışdır. Mütəxəssislərin tədqiqatı nəticəsində Avropa kağızlarında, ümumiyyətlə, 4 mindən artıq filiqranın işləndiyi aşkar edilmişdir. Filiqranın kağıza tətbiqi başlıca olaraq aşağıdakı zərurətdən yaranmışdır. Orta əsrlərdə Avropada kağız hazırlayan müəssisələr çoxaldıqca, sahibkarların istehsal etdiyi məhsul bir-birindən fərqlənsin deyərək, kağızda xüsusi nişanlar yerləşdirmişlər. Bunun üçün kağız hazırlanan qələbdəki metal torun üstünə kağız ustasının nazik məftildən düzəltdiyi xüsusi forma qoyulurdu. Kağız hazırlanandan sonra işığa tutduqda aydın görünən həmin xüsusi forma-təsvir məhz filiqran hesab edilir.

Filiqran kağızın harada, hansı müəssisədə və nə vaxt istehsal olunduğunu bildirən başlıca paleoqrafik əlamətdir. Buna görə də XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq arxivçi, sənətsünas, kitabşünas alimlər kağızı işığa tutarkən görüklə bilən nişanlarla maraqlanmağa başlamışlar. Filiqranların öyrənilməsi müxtəlif səbəblərdən tarixi düşmüş, pozulmuş əlyazma kitabları və sənədlərin köçürülmə vaxtını müəyyənləşdirməkdə kömək edir.

Filiqransız kağızlar Şərq istehsalı kağızlara aid edilir. Nəzərdən keçirilən əlyazma kitablarının kağızında həm emblema, həm də literli filiqranlar təsvir olunub. Hər bir əlyazmanın kağızında filiqranlar kəmiyyət və məzmun etibarilə yekcins deyildir. Bəzilərinə yalnız bir emblema təsviri, digərlərinə isə emblema və herbi xatırladan filiqranlarla bərabər, literli filiqranlar da əks olunub.

Filiqran haqqında tam təsəvvür onda olar ki, filiqran təsvir olunmuş vərəq bütöv şəkildə gözümlərin qabağında olsun. Ancaq vərəqləri müşahidə etdikdə filiqranların əlyazma kitabının büküyünə düşdüyünü görürük. Odur ki, vərəqi işığa tutub baxarkən filiqranlar yarımçıq vəziyyətdə görünür. Filiqranın qalan hissəsi isə vərəqin ardı olan o biri hissədə yerləşir. Filiqranın əlyazma kitabının büküyünə düşməsinin başlıca səbəbi, bircə, kağızın hansı müəssisədə, kimə məxsus olması haqqında məlumatı daha təhlükəsiz yerdə qoruyub saxlamaqdan ötrüdür. Çünki kitabın daha çox vərəqlərinin kənarı cırılıb korlandığından filiqranlar orta hissəyə salınmışdır ki, kağızın istehsalçısını, hazırladığı yeri filiqrana görə müəyyən etmək mümkün olsun.

Filiqranlar mütəxəssislər tərəfindən əlyazma kitabı kağızının tarixini müəyyənləşdirən əsas meyar kimi götürülür. Düzdür, bu fikri bütün əlyazma filiqranlarına aid etmək olmaz, çünki elə filiqranlar var ki, məhdud bir vaxtda deyil, uzun illər ərzində, hətta bir neçə əsr ərzində kağız

istehsalında istifadə olunmuşdur. Ancaq çox vaxt kağız istehsal edən müəssisənin sahibi dəyişdikdə filiqran da yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Elə sahibkarlar da olmuşdur ki, müəssisənin ilk başdan mövcud olan herb-filiqranını olduğu kimi qoruyub saxlamışdır. Bu məsələdə diqqətli olmağı məsləhət görən rus filiqranoloqu S.A.Klepikov Hollandiyaya məxsus olan məşhur “PROPATRIA” (Azad Niderland Respublikasının herbi) filiqranının ayrı-ayrı əlyazma kiablarına aid iki nümunəsini göstərərək qeyd edir ki, bir-birindən çox az fərqlənən bu filiqranlardan biri 1703-cü ildə Hollandiyanın “Vander Ley” firmasında, o biri isə 1829-cu ildə rus fabrikantı Aleksandr Olxinin müəssisəsində istehsal olunmuş kağızdadır [11, s. 26]. Buradan göründüyü kimi, yüz ildən yuxarı zaman fərqi nə baxmayaraq, bir-birinin oxşarı olan filiqranlarda elə bir böyük fərqi sezilməməsi mütəxəssisdən daha diqqətli olmağı tələb edir. Filiqranların daha diqqətlə öyrənilməsi üçün kağız istehsal edən müəssisənin və filiqranın yaranma tarixinin araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, elə “PROPATRIA” və yaxud “Graden of Holland” adlandırılan filiqran Rusiya kağızlarında orijinaldan fərqli olaraq, oturmuş vəziyyətdə təsvir olunmuş qız şəklinin ətrafı dalğalı göstərilməklə qayığa bənzədilmişdir. Əslində isə başına Frakiya papağı qoymuş qız, qarşısında isə bir əlində qılınc, o biri əlində cida tutmuş şir şəkli hasar içərisində təsvir olunmaqla Hollandiyanın sərhədlərinin möhkəm qorunduğu və azadlığı uğrunda mübarizə aparması ilkin filiqranda təsvir olunub [3, s. 26].

Əlyazma kitablarının kağızında xaç və avropalılara aid olan rəmzlərdən başqa ay, ulduz filiqranlarına da tez-tez rast gəlirik. “Vaxtilə belə filiqranı olan kağızlar əsasən Osmanlı imperiyası ərazisində istehsal olunmuşdur. Sultan dəftərxanaları üçün kağızın hazırlanmasında yerli ustalarla bərabər artıq kağız istehsalında böyük təcrübəsi olan, o zaman İspaniya, İtaliya, Portuqaliyadan mühacirətə gəlmiş yəhudilər də iştirak edirdilər. Türkiyədə hazırlanmış XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı nan kağız nazik və keyfiyyətli olmasına görə Avropa kağızından fərqlənirdi” [1, s. 96].

Şərq xalqlarına aid rəmzləri bildirən filiqranlara Avropa ölkələri müəssisələrinin istehsal etdiyi kağızlarda da rast gəlirik. Belə kağızlar daha çox İtaliyada, əsasən də Venesiyanın “Tre Lune” (“Üç ay”) kağız müəssisəsində istehsal olunmuşdur. Burada kağız məxsusi olaraq Osmanlı Türkiyəsi üçün hazırlandığından ondakı filiqranlar da müsəlman-Şərq xalqlarına aid rəmzləri ifadə edirdi. XVII əsrdə köçürülmüş Azərbaycan əlyazma kitablarında da çoxlu ay, ulduz filiqranlarına rast gəlirik. Əlyazmalardakı üç aypara təsvirli filiqran həmin əlyazma kitabları kağızının Venesiya kağızı olduğunu bildirir. Məşhur filiqranoloq V.Nikolayev yazır ki, bu cür kağızlar XVI əsrin sonu, XVII əsrin ortalarında istehsal olunmuşdur [8, s. 106].

Filiqran kağızları bir-birindən fərqləndirən nişan olduğu kimi, tarixi olmayan əlyazma kitablarının tədqiqində tarixi olan filiqranlı əlyazma kitabları kağızından bir növ açar kimi də istifadə olunur.

Köçürülmə tarixi olmayan əlyazma kitabları: Köçürülmə tarixi olmayan əlyazma kitabında kağızının istehsal olunma və ona mətnin köçürülmə tarixini filiqranına əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Mənbələrdə qeyd olunur ki, kağız istehsal olunduqdan sonra müxtəlif vaxtlarda, yəni kağızın həm istehsal olunduğu il, həm də beş il, on il sonra da katiblər tərəfindən istifadə oluna bilər. Ola bilsin ki, kağız ya istehsalçıda, ya da onu alanda illərlə istifadəsiz qalsın. Odur ki, kağızın istehsal olunduğu vaxtla istifadə olunma tarixini eyniləşdirmək düzgün deyil. Əlyazma kitabına köçürülmüş mətnin tarixi kağızın istifadə olunduğu vaxtdan hesablanmalıdır. Kağızın istehsalı ilə istifadəsi arasındakı vaxt bəzə də fikirlər də müxtəlifdir. Məsələn, V.Nikolayev 30 ildən yuxarı olmadığını [9, s. 26]. L.İ.Kiselyova isə 20 ilə qədər [10, s. 24] olmasını qeyd edir.

Gördüyümüz kimi, bu məsələdə mütəxəssislərin fikri müxtəlifdir və araşdırma nəticəsində əlyazma kitabının köçürülməsi haqqında tam dəqiq tarixi bildirmək mümkün olmasa da, təxmini fikir irəli sürülür. XIII əsrdən başlayaraq XIX əsrin sonunadək istehsalçılar filiqrandan kağızları bir-birindən fərqləndirən nişan kimi istifadə etmişlər. Əlyazmalarda tarixin filiqranda rəqəmlərlə təsvir olunması isə son dövrlərə aiddir. Tarixli filiqranlara əsasən XVIII-XIX əsr Rusiya istehsalı kağızlarda rast gəlirik.

Köçürülmə tarixi katib tərəfindən qeyd olunmayan, ya da kolofon yazılan vərəqi düşmüş əlyazma kitablarını tarixi olan əlyazma kitablarına əsasən müqayisə edib, tutuşdurub filiqranlarının oxşarlığına görə tarixsiz əlyazma abidələrinin nə vaxt köçürülməsi haqqında müəyyən qənaətə

gəlmək, istifadə olunma tarixi konkret mənbələrə əsasən bəlli olan filiqranlı əlyazmaların tarixi haqqında da fikir söyləmək olar.

Nəticə etibarı ilə filiqran, adətən, əlyazma kitabının büküyünə düşür və vərəqi işığa tutub baxarkən onu yarımçıq vəziyyətdə görürük. Filiqranın qalan hissəsi isə vərəqin ardı olan o biri tərəfində olur. Filiqranın əlyazma kitabının büküyünə düşməsinin səbəbi, kağızının hansı müəssisədə, kimə məxsus olması haqqında informasiyanı qoruyub saxlamaqdan ötrüdür. Köçürülmə tarixi olmayan əlyazma kitablarının nə vaxt köçürüldüyü müəyyənləşdirilərkən filiqranın istehsal tarixilə bərabər, kolofonda köçürülmə tarixi qeyd olunmuş eyni təsvirli filiqranı olan əlyazmalar müqayisə üçün əsas götürülməlidir.

Abidənin köçürülmə tarixini katib mətn başa çatandan sonra kolofonda qeyd edir. Mətn daxilində və haşiyələrdə də müxtəlif tarixlər ola bilər. Lakin abidənin köçürülmə tarixini müəyyənləşdirdikdə, yalnız kolofondakı tarixi əsas götürmək lazımdır. Tarixin rəqəmlə göstərildiyi kimi, sözlə də yazıldığına əlyazmalarda rast gəlirik. Elə əlyazma abidələri də var ki, kolofonda köçürülmə tarixi eyni zamanda həm rəqəmlə, həm də sözlə yazılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.M. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı: "Elm", 2010, 224 s.
2. Adilov M.M. Bir daha "Azərbaycan əlyazma kitabı" anlayışı haqqında. – "Yaxın-uzaq keçmişimiz və əlyazmalarımız". Elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, "Örnək, 1993.
3. Azərbaycan kitabı. Biblioqrafiya. I c. Bakı, 1963.
4. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. I c. Bakı, "Elm", 1979.
5. Cavad Heyət. İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinə təsiri. 1991:2.
6. Qəhrəmanov C., Qasimov A. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazılı abidələrinin paleoqrafik tədqiqi haqqında / "Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri". Bakı: "Elm", 1979.
7. Zəkiyev İ.Ş. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 2000, 388 s.
8. Ахунджанов У. Письмо и книга. Ташкент, «Узбекистан», 1983.
9. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книга XIII-XVII веков. Москва, Издательство «Книга», 1977.
10. Киселева Л.И. О чем рассказывают средневековые рукописи. Ленинград, Издательство «Наука», 1978.
11. Клепиков С.А. Филиграния и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX века. Москва, Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1959.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhrəddin Eylazov

IN DETERMINING THE HISTORY OF A MANUSCRIPT THE ROLE OF PAPER AND FILAMENTS

The article aims to investigate and reveal the issues of paleographic and textological study of a manuscript book and the characteristics of manuscript books. Just as everything develops from primitive to advanced, book art has not remained static for centuries, but has constantly changed, improved further and taken on new forms. If at first glance we see a sharp difference between today's examples of books and the most ancient ones, we encounter some difficulties in determining those belonging to recent times. Examining the characteristics of books of each period down to the

smallest details allows us to distinguish them to some extent. In addition, books are relics of our wise ancestors, living witnesses of history. Studying them means studying our historical past, the history of literature and science.

Most manuscripts have reached our days either incomplete, scattered, with leaves torn off at the beginning and end, or because they were not stored in the right climate, certain parts of the leaves were destroyed by pests and were spoiled by being left in a damp place for a long time. It is also difficult to obtain information about the place of copying, date, and scribe of manuscripts in such a condition. As a result, catalogs and other bibliographic sources often contain incorrect information about manuscripts. Eliminating such confusion, revealing the main paleographic features of manuscripts, and examining manuscript texts from the perspective of textual studies creates a scientific-paleographic, textological picture of a stage in the history of Azerbaijani manuscripts.

Key words: *parchment, manuscript, filigree, author, copy, paper production*

Эйлазов Фахрадин

В ОПРЕДЕЛЕНИИ ДАТЫ РУКОПИСИ РОЛЬ БУМАГИ И ВОДЯНЫХ ЗНАКОВ

Целью статьи является исследование и раскрытие вопросов палеографического и текстологического изучения рукописей, а также характеристик рукописей. Подобно тому, как все развивается от примитива к совершенству, искусство букмекерства на протяжении веков не оставалось статичным, а постоянно менялось, совершенствовалось и принимало новые формы. Хотя на первый взгляд мы видим резкую разницу между современными экземплярами книги и более старыми, мы сталкиваемся с некоторыми трудностями при идентификации более поздних экземпляров. Рассмотрение особенностей книг каждого периода вплоть до мельчайших деталей позволяет нам в некоторой степени различать их. Кроме того, книги — это реликвии наших мудрых предков и живые свидетели истории. Изучать их — значит изучать наше историческое прошлое, историю литературы и науки.

Большинство рукописей дошли до наших дней либо неполными, либо разрозненными, со страницами, вырванными с начала и с конца, либо из-за того, что они не хранились в надлежащем климате, отдельные части страниц были уничтожены вредителями и испорчены из-за длительного нахождения во влажном месте. Также трудно получить информацию о месте, дате и переписчике рукописей, находящихся в таком состоянии. В результате каталоги и другие библиографические источники часто содержат неверную информацию о рукописных книгах. Устранение подобных недоразумений, выявление основных палеографических особенностей рукописей и рассмотрение рукописных текстов с текстологической точки зрения создают научно-палеографическую, текстологическую картину того или иного этапа в истории азербайджанских рукописей.

Ключевые слова: *пергамент, рукопись, филигрань, автор, копия, изготовление бумаги*

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 11.04.2025

Son daxilolma tarixi: 08.05.2025